

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

ЧАВА ІГОР СТЕПАНОВИЧ

УДК 930(438)"189/1939":94(477)"1648/1657"(092)(043.3)

**НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА ПІД ПРОВОДОМ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
КІНЦЯ ХІХ ст. – 1939 р.**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дрогобич – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Тельвак Віталій Васильович,
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка,
професор кафедри всесвітньої історії
та спеціальних історичних дисциплін.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Вирський Дмитро Станіславович,
Інститут історії України НАН України,
провідний науковий співробітник відділу української
історіографії;

доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Гирич Ігор Борисович,
Інститут української археографії та джерелознавства ім.
М. С. Грушевського НАН України,
завідувач відділу джерелознавства нової історії України.

Захист відбудеться 7 травня 2021 р. о 10 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 36.053.03 Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка за адресою: 82100, Львівська область, м. Дрогобич, вул. І. Франка, 24, ауд. 20.

Із дисертацією можна ознайомитись на сайті:
<http://dspu.edu.ua/science/spec-rady/history/> та в бібліотеці Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (82100, Львівська область, м. Дрогобич, вул. Лесі Українки, 2).

Автореферат розісланий 6 квітня 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

В. І. Ільницький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Тенденції розвитку сучасного суспільства засвідчують його дедалі глибшу глобалізацію та інтеграцію у світовий соціум, що складається з мозаїчного поєднання різноманітних культур та традицій. Ці об'єктивні процеси ХХІ століття, попри всі їх складнощі, закономірно потребують інтенсифікації у пошуках порозуміння між різними національними та культурними групами. Побудова толерантного суспільства передбачає подолання різноманітних стереотипів, фобій та упереджень щодо представників інших народів чи спільнот. Багато із цих негативних образів має своє глибоке коріння в історичній традиції та свідомості народів.

Згадані процеси безпосередньо стосуються українського та польського народів, які сьогодні стоять на шляху інтеграції в єдиний цивілізаційний простір Європи. Додаткової ваги відносинам між обома народами надає їх сусідство та багатовікова спільна історична традиція, яка містить як факти тісної співпраці, так і трагічні сторінки розбрату. Події минулого часто впливають на взаємне бачення поляками та українцями одне одного. Наріжною в історичній свідомості обох народів є історія національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького в середині XVII ст., через призму якої часто сприймаються сусіди і яка постійно привертає посилену увагу дослідників. Одним із найплідніших у розвитку польських студій над історією Хмельниччини був період від кінця XIX ст. до 1939 р., коли історична наука динамічно розвивалась і посідала чільне місце в інтелектуальному дискурсі польського політичного та національного життя.

Дослідження історіографічної спадщини польської науки, з усім спектром специфічних для неї підходів і візій, укорінених стереотипів та міфів у баченні таких важливих для історії польсько-українських відносин подій національно-визвольної війни середини XVII ст., уможливить проведення деконструкції шаблонів та упереджень у сприйнятті поляками й українцями одне одного, вироблення стратегії їх подолання. Отже, актуальним на сьогодні є заповнення прогалини в сучасній українській історичній науці, у якій на даний час не існує спеціального дослідження особливостей зображення подій національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького в працях польських учених від кінця XIX ст. до початку II Світової війни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проводиться в рамках науково-дослідницької роботи кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка над темою «Українська та польська історіографія XIX – початку ХХІ століття: взаємовпливи, інституції, персоналії, концепції» (державний реєстраційний номер – 0114u005499).

Об'єктом дослідження є польська історіографія кінця XIX ст. – 1939 р.

Предметом дослідження є погляди польських науковців кінця XIX – 1939 р. на проблеми історії національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, а також їхні ідейні переконання та політичні погляди, що відобразились у баченні історичної проблематики та вплинули на її інтерпретацію.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від кінця XIX ст. до 1939 р. Нижня межа зумовлена трансформацією історичної науки на зламі XIX та XX ст. із переходом від позитивістського до неоромантичного бачення минулого. У цей час відбувалися вагомі зрушення в громадсько-політичному, соціально-економічному та культурному житті, що призводили до загострення у відносинах між польським та українським народами, які переживали процес національного відродження в умовах іноземного поневолення. Верхня хронологічна межа пов'язана з падінням польської державності внаслідок розв'язання II Світової війни. Це помітно загальмувало історичні студії та вихід у світ праць польських учених. У повоєнний час у Польщі був встановлений комуністичний режим, а історична наука поступово відроджувалась під значним впливом радянської ідеології, що стало початком нового етапу розвитку польської історіографії.

Географічні межі дослідження охоплюють території Російської, Австро-Угорської та Німецької імперій, у складі яких після поділів перебували землі I Речі Посполитої, а також землі II Речі Посполитої й закордонні наукові осередки, де від кінця XIX ст. до 1939 р. працювали польські історики, що займалися проблемами історії Хмельниччини.

Мета дослідження – вивчити специфіку висвітлення історії національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького в працях польських науковців кінця XIX ст. – 1939 р. Відповідно до поставленої мети сформульовано такі **завдання дослідження**:

- систематизувати й вивчити джерельну та історіографічну базу дослідження; визначити методологічну основу дисертаційної роботи;
- проаналізувати провідні тенденції у поглядах польських учених на генезу та причини національно-визвольної війни середини XVII ст.;
- дослідити специфіку історіографічних образів Б. Хмельницького та вплив на їх формування стереотипів історичного мислення поляків;
- вивчити основні підходи та інтерпретації польськими істориками ключових подій Хмельниччини; визначити вплив на них концептуальних положень історичних шкіл та політичних ідей, що існували в польському суспільстві у період від кінця XIX ст. до початку II Світової війни;
- визначити особливості оцінок подій національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького польськими науковцями та бачення їх наслідків для долі українського та польського народів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше в українській науці здійснено спробу системного аналізу образів історії національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького в польській історіографії кінця XIX ст. – 1939 р. Узагальнено специфіку оцінок та інтерпретаційних підходів польських учених до польсько-українського конфлікту середини XVII ст. Вивчено особливості впливу процесів розвитку історичної науки та політичної ідеології на інтерпретації істориками подій Хмельниччини.

Практичне значення отриманих результатів. Опрацьована в ході дослідження інформація та зроблені концептуальні узагальнення й висновки можуть бути використані для вивчення розвитку історичної науки в Польщі та еволюції історичної свідомості польського народу, стати основою для

написання праць у галузі історіографії та інтелектуальної історії, слугувати для створення навчальних програм та курсів лекцій з історії історичної думки.

Особистий внесок здобувача. Викладені в роботі положення та висновки належать дисертантові одноосібно.

Результати дослідження апробовані в наукових публікаціях і доповідях на наукових семінарах та конференціях: Міжнародній науковій конференції «Спільна спадщина. Річ Посполита в історичній думці народів Центрально-Східної Європи XIX і XX ст.» (Дрогобич, 2018), IX Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Синергія в розвитку науки та освіти» (Конін-Ужгород-Херсон-Київ, 2020), XI Всеукраїнській науковій конференції «Богданівські читання» (Черкаси, 2020) та ін.

Основні положення дисертації висвітлені у 9 наукових статтях, 7 із яких уміщені у фахових виданнях України, внесених до міжнародних наукометричних баз.

Структура дисертації зумовлена поставленою метою та завданнями роботи, об'єктом і предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів та одинадцяти підрозділів, висновків та списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг роботи становить 236 сторінок, текст основної частини – 198 сторінок, додатки – 7 сторінок. Список використаних джерел і літератури містить 395 позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт та предмет дослідження, подано хронологічні та географічні межі, мету й завдання роботи, окреслено наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, подано інформацію про апробацію основних положень дисертаційного дослідження.

Перший розділ «Історіографія, джерела та методологія дослідження» містить аналіз історіографічної бази дослідження, джерельних матеріалів, що охоплюють неопубліковані документи та друковані праці польських істориків, використання яких було необхідне в даній роботі. Висвітлено принципи та методи наукового дослідження, які застосовувались для реалізації поставлених завдань.

У підрозділі 1.1. «Історіографія проблеми» проаналізовано широкий комплекс історіографічного матеріалу, який охоплює різні сторони розвитку польської історичної науки кінця XIX ст. – 1939 р. та суспільно-політичного середовища, у якому вона існувала у згаданий період. Чимало уваги приділено дослідженням біографій польських істориків, які дають змогу простежити особистісний вимір у вивченні дослідниками проблем історії національно-визвольної війни. Розглянуто дослідження різноманітних аспектів польсько-українських відносин у цей період, особливо підходів різних польських політичних організацій та рухів до українського питання, що великою мірою впливало на погляди вчених щодо історії польсько-українських стосунків у XVII ст. Проаналізовано історіографію побутування серед поляків різноманітних історичних міфів та стереотипів у їхньому сприйнятті українського народу та його минушини. Особливий акцент зроблено на

працях, присвячених вивченню відображення проблем історії Хмельниччини та історичної українки в дослідженнях польських учених від кінця XIX ст. і до початку II Світової війни.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження» описано комплекс історіографічних джерел, що покладені в основу дисертаційної роботи. Вони поділені на дві групи – опубліковані праці та архівні матеріали. У першій групі джерел проведено аналіз синтетичних праць польських дослідників із всесвітньої історії та історії Польщі, у яких висвітлено події Хмельниччини, що розглядались як частина процесів європейського масштабу або складова історії польського народу. Особливу увагу звернено на праці, присвячені певним подіям з історії Польщі або безпосереднім дослідженням національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. У другій групі джерел проаналізовано специфіку неопублікованих матеріалів, що зберігаються в архівних зібраннях Польщі та України. Показано особливості джерел із вивчення польської історіографії Хмельниччини та розвитку польської історичної науки від кінця XIX ст. до початку II Світової війни, що містяться у варшавському Архіві нових Актів, архівах Ягеллонського університету та Польської академії знань у Кракові, в колекції Оссолінеуму у Вроцлаві, Центральному державному історичному архіві у Львові, Державному архіві Львівської області та відділі рукописів Національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника.

У підрозділі 1.3. «Методологічні засади дослідження» охарактеризовано основні наукові принципи та методи дослідження, за допомогою яких вдалося досягнути поставленої в дисертаційній роботі мети та виконати дослідницькі завдання. Висвітлено загальнонаукові принципи, на яких ґрунтувалося дослідження, як-от історизму, об'єктивності, системності, всебічності та ін. Визначено особливості застосування в даному дослідженні як загальнонаукових методів аналізу та синтезу, дедукції та індукції, ретроспекції, так і таких спеціально-історичних методів, як історико-генетичний, історико-типологічний, історико-біографічний, історіографічного аналізу і синтезу та ін. У підрозділі також охарактеризовано різноманітні дефініції подій 1648–1657 рр., що побутували як у польській історіографії кінця XIX ст. – 1939 р., так і використовуються в сучасній українській історичній науці. Зокрема, обґрунтовано вживання у роботі поняття «національно-визвольна війна», яке, втім, не набуло поширення у дослідженнях польських учених.

Другий розділ «Передумови Хмельниччини в інтелектуальних дискусіях кінця XIX ст. – 1939 р.» присвячений вивченню підходів польських дослідників до виявлення різноманітних причин та обставин, що призвели до національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Підрозділ 2.1. «Причини та назрівання повстання в осмисленні польських науковців» висвітлює особливості інтерпретацій польськими вченими різноманітних господарсько-економічних, соціальних, політичних, релігійних та культурних чинників, що спричинились до вибуху Хмельниччини. Виявлено намагання багатьох істориків (наприклад, М. Бобжинського та В. Смоленського) пояснювати конфліктну ситуацію в Україні у першій половині XVII ст. загостренням суперництва між дрібною козацькою колонізацією степових просторів та магнатським освоєнням

українських земель. Саме в бажанні великої шляхти взяти під свій контроль вільних колоністів та перетворити їх на своїх підданих чимало вчених вбачало головну причину козацько-селянських повстань. Іншою причиною Хмельниччини історики вважали дії Османської імперії, що таємно підбурювала населення України до війни, щоб знівелювати приготування Польщі до дій проти турків. Знаряддям такої політики турків учені вважали православну церкву, яка, через константинопольського патріарха, опосередковано підпорядковувалася Порті. Часто такі пояснення були зумовлені тенденцією в польській історичній науці шукати причини усіх лих Польщі в іноземних інтригах. Деякі націоналістично налаштовані польські історики, зокрема, Ф. Равіта-Гавронський та Ф. Конечний, бачили причину повстання українського населення у його природній кровожерливості, варварстві та бажанні грабунку.

У підрозділі 2.2. «Образ Б. Хмельницького в працях істориків» показано особливості зображення постаті Б. Хмельницького польськими істориками. Звертається увага на інтерпретації версій походження майбутнього козацького гетьмана, його освіти та розвитку кар'єри. Зокрема, дискусійним серед польських учених було питання шляхетства Б. Хмельницького, яке поділило дослідників на тих, що заперечували його і через свої антипатії вважали гетьмана самозваним шляхтичем, та тих, які визнавали факт його приналежності до дворянського стану Речі Посполитої. Особливі акценти зроблені на специфіці змалювання дослідниками характеру та здібностей Хмельницького. Виявлено впливи історичних міфів та шаблонів на описи особистості гетьмана у працях деяких учених, унаслідок чого його зображували як втілення стереотипного образу ворога та надали йому низку характеристик, притаманних уявленням про степового варвара, у якому втілювались дика енергія та стихії хаосу. Такими, зокрема, були образи козацького лідера у творах Ф. Равіта-Гавронського та Т. Корзона. Однак багато вчених визнавало визначні таланти Б. Хмельницького та зараховувало його до грона найвидатніших діячів своєї епохи. Особливо дослідники високо оцінювали організаційні та дипломатичні здібності гетьмана, які дали йому змогу досягти найвищих владних висот та призвести до перевороту у геополітичній ситуації в Центральній та Східній Європі. Знаковими у цьому питанні були судження Л. Кубалі, що вплинули на всі подальші візії постаті Б. Хмельницького, утвердивши порівняння гетьмана з іншим видатним політиком епохи О. Кромвелем. Дискусії серед польських науковців викликало питання про ефективність Б. Хмельницького як полководця, коли багато істориків стверджувало, що військові таланти гетьмана так і не були виявлені сповна, адже у битвах він здебільшого був узалежнений від тактичних рішень очільників татарських військ, які відігравали головну роль у провадженні наступальних операцій.

Третій розділ «Початок українсько-польської війни: особливості інтерпретації в польській науці» присвячений висвітленню специфіки підходів польських науковців до зображення подій 1648–1653 рр., що під впливом образів романів Г. Сенкевича отримали в польській історичній свідомості образну назву епохи «вогнем і мечем».

У підрозділі 3.1. «Повстання 1648 року в баченні польських дослідників» розглядаються підходи польських істориків до опису битв під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями. Зокрема, битва під Жовтими Водами розглядалась у польській історіографії як символічний останній бій польської зброї за володіння степами та вихід до Чорного моря, а також як поразка політики Речі Посполитої в освоєнні Дикого Поля. У пошуках причин невдач польських військ у перших польсько-козацьких битвах науковці здебільшого звертали увагу на помилки гетьмана М. Потоцького, нездатності польського командування реагувати на нові обставини та шляхетську анархію. Важливими є інтерпретації дослідниками причин розростання локального козацького повстання до розмірів масштабної національно-визвольної війни, що охопила ледь не всі етнічні українські землі. Вивчається специфіка інтерпретацій науковцями спроб мирного розв'язання конфлікту. Звернено увагу на різні оцінки вченими діяльності князя Єремії Вишневецького в 1648 р., особливо стосовно організації оборони Львова та Замостя. Так, окремі історики (О. Гурка) висловили критичні оцінки дій князя Яреми та звинуватили його у боягузтві, намагаючись таким чином підважити його історіографічний образ як національного героя поляків.

Підрозділ 3.2. «Облога Збаража та Зборівський мир: оцінки та інтерпретації» висвітлює особливості змалювання польськими вченими подій 1649 р., а саме облоги козацько-татарськими військами Збаража, битви під Зборовом та мирного договору, укладеного внаслідок цих подій. Вивчаються міфологізовані образи, які використовувались дослідниками для опису баталії довкола Збараського замку, специфіка представлення повстанських армій як варварської навали, якій протистоїть жменька шляхетних героїв. Розглядаються підходи дослідників до зображення Збараської фортеці, яку обороняли польські війська, як міфологізованої «останньої твердині» цивілізації. Звертається увага на спроби окремих учених, зокрема О. Гурки, подолати усталені історичні міфи та стереотипи, які формували у свідомості поляків негативний образ українця. Зокрема, розглядаються намагання істориків критично переосмислити шаблонні уявлення про події битви під Збаражем, нав'язані художніми картинами Г. Сенкевича з твору «Вогнем і мечем», що призвели до формування історичного міфу цих подій із глорифікацією оборони замку. Вивчено особливості підходів польських дослідників до подання чисельності армій ворогуючих сторін та їх співвідношення як елементу гіперболізації та створення міфологізованих батальних картин, спроб їх раціональної деконструкції.

Аналізуються особливості героїзації постаті Є. Вишневецького як головного лідера-оборонця вітчизни у битві під Збаражем та творення з нього виховного ідеалу для молодих поляків. Розглянуто науковий дискурс довкола оцінок Зборівського мирного договору. Однак серед частини вчених (В. Томкевич, Л. Фронсь, Г. Мосціцький), здебільшого нового покоління істориків, які працювали вже в міжвоєнний період, простежується тенденція вважати Зборівський договір спробою реформування Речі Посполитої через перетворення її на федерацію трьох народів, ініціаторами чого бачили королівський двір та канцлера Є. Оссолінського. Були також спроби побачити в ньому реалізацію планів попереднього короля Владислава IV щодо організації

польсько-козацько-татарської антитурецької коаліції. Аналізуючи наслідки мирного договору, історики висловлювали різноманітні, часто полярні погляди щодо причин його недовговічності та формулювали закиди щодо його недотримання як у бік української, так і польської сторін. Зокрема, критично налаштовані стосовно українців учені вважали, що новий конфлікт був невідворотним через постійне бажання повстанців здобувати нову здобич. Інші дослідники звинувачували у зриві домовленості польську шляхту, якою керував її становий егоїзм.

У підрозділі 3.3. «Військові кампанії та дипломатичні заходи початку 1650-х років в історіографічних дискусіях» описуються особливості інтерпретацій польськими вченими подій 1651–1653 рр. Особлива увага приділена описам у працях істориків битв під Берестечком, Батогом та Жванцем, які посідали знакове місце у польській історичній свідомості. Розглянуто аналіз ученими тактичної сторони боїв під Берестечком та пояснення причин недовершеності перемоги над повстанням. Історики, а зокрема М. Кукель, звертали увагу на застосування королем Яном Казимиром у битві європейських тактичних новацій, які й принесли польській стороні перемогу. Уся ж Берестецька військова кампанія у працях багатьох польських науковців часто розглядалась через призму ідей «Польщі як передмур'я християнства», коли битву бачили однією із наріжних подій зіткнення Західної європейської та Азіатської ісламської цивілізацій. Таким чином, і призвідницею війни 1651 р. часто (наприклад, у дослідженнях І. Хшонща чи В. Собеського) бачили Османську імперію, яка руками козаків і татар хотіла нанести удар по католицькій Європі. Однак для більшості науковців події Берестецької кампанії були теж прикладом глибоких проблем суспільно-політичної системи І Речі Посполитої, коли результати військової перемоги були зведені нанівець шляхетською анархією. Водночас Білоцерківський договір більшість істориків бачила лише тимчасовою спробою припинити бойові дії, що не міг врегулювати глибоку кризу у відносинах між польським та українським народами.

Висвітлено оцінки дослідниками поразки коронної армії під Батогом, її сприйняття як рубіжної події у розділенні польського та українського народів. Дослідники часто робили акценти на описах кривавого винищення козацько-татарським військом польських жовнірів, які іноді змальовувались у міфологізованих образах (зокрема, у творах Л. Кубалі). Для багатьох польських учених ця поразка стала знаковою подією, яка вказувала на крайнє загострення конфлікту, що перейшов межу можливого налагодження нового братерського союзу польського та українського народів. Тим часом у військовій кампанії 1653 р. під Жванцем історики вбачали свідчення глибокого виснаження обох сторін, жодна із яких уже не могла остаточно перемогти суперника власною військовою силою. Жванецький договір вчені розглядали лише як вимушене перемир'я, яке жодна зі сторін не мала намірів виконувати.

Четвертий розділ «Період 1654–1657 рр. в оцінках польських учених» зосереджений на вивченні особливостей інтерпретацій подій останніх років гетьманування Б. Хмельницького в польській історіографії.

Підрозділ 4.1. «Українсько-московська угода 1654 року» висвітлює підходи польських істориків до виявлення причин укладення союзу між

українським козацтвом та Московським царством. Так, у баченні більшості науковців зближення із Москвою було очевидним та закономірним наслідком виснаження сил українських повстанців та міжнародної ситуації, що складалась не на користь козацтва. Проведений аналіз оцінок Переяславської ради та Березневих статей у польській історіографії вказує, що польські історики робили акценти на різному трактуванні українською та російською сторонами суті укладеного між ними договору. Учені вказували, що козацтво бачило в домовленостях з Москвою лише один із багатьох військових союзів проти Польщі, тимчасом як царським двором вони сприймалися лише як шлях до повної інкорпорації України. В оцінках деяких дослідників (наприклад, у творах Ф. Равіти-Гавронського та Ф. Конечного) Б. Хмельницький виступає зрадником Речі Посполитої та українського народу, продавши його в московську неволю. Висвітлюються підходи науковців до виявлення різноманітних фактів, що були свідченням поглиблення конфлікту між Росією та Україною.

У підрозділі 4.2. «Рецепція завершального етапу гетьманування Б. Хмельницького (1654–1657 рр.) у працях польських дослідників» з'ясовано інтерпретації істориками подій московсько-польської війни 1654–1656 рр., що відбувалися на теренах України, та участі козацьких військ в історії «шведського потопу» на землях Речі Посполитої. Так, у різноманітних зіткненнях польських та козацько-московських армій деякі дослідники простежували прояви занепаду військової сили повстанців. Учені робили наголос на поступовому поглибленні суперечностей між українською та московською сторонами. Визначено, що дослідники простежували схильність Б. Хмельницького в останні роки його життя до укладення нового договору між козацькою Україною та Річчю Посполитою. З іншого боку, вони вважали козацького лідера призвідником одного із найбільших нещасть Польщі – шведського вторгнення – «потопу» – до якого постійно закликали королівський двір у Стокгольмі українські посланці. У потаємних порозуміннях між польською владою та козаками вони віднаходили основу для майбутньої Гадяцької унії. Особливу увагу польських істориків привертав союз Б. Хмельницького зі Швецією, Семигородом та Бранденбургом. В оцінках частини істориків, зокрема, у баченні В. Конопчинського, від виступав прообразом майбутніх поділів Речі Посполитої сусідніми ворожими до неї державами, що були здійснені вже наприкінці XVIII ст. З'ясовано, що вони бачили в договорі найкращу нагоду для гетьмана втілити у життя його план створення незалежної держави. Наступну кампанію козацько-семигородських військ А. Ждановича та князя Юрія II Ракоці історики оцінювали як катастрофічну й таку, що поховала всі задуми союзників.

П'ятий розділ «Наслідки національно-визвольної війни 1648–1657 рр. в інтерпретаціях польських учених» присвячений підсумковим оцінкам значущості Хмельниччини у долі України, Польщі та всієї Східної Європи, зробленим у польській історіографії від кінця XIX ст. і до 1939 р. Розглядаються інтерпретації вченими історичного спадку Б. Хмельницького. Даючи загалом негативну оцінку діяльності гетьмана, науковці водночас бачили в Хмельниччині яскраву спробу українського народу створити власну державу, завершальним актом чого вважали Гадяцьку унію (як, наприклад, у

працях Л. Кубалі чи В. Томкевича). В інтерпретаціях істориків події національно-визвольної війни здебільшого розглядаються як такі, що змінили баланс сил у Європі та започаткували поступовий занепад Речі Посполитої. Для українського народу Хмельниччина, на думку дослідників, принесла руйнівну війну та його поневолення Росією. Найвідчутнішим і символічним наслідком подій 1648–1657 рр. історики вважали посіану між польським та українським народами ворожнечу, яка зруйнувала їхню давню єдність у межах І Речі Посполитої.

У результаті проведеного дослідження зроблено такі **висновки**:

1. Вагоме місце в історіографічній спадщині вчених, що працювали у період від кінця XIX ст. до 1939 р., посідало висвітлення проблем історичної україніки. Така увага науковців була зумовлена значущістю в цей час польсько-українських відносин, що були як фактором міжнародної політики, так і гострим чинником внутрішньополітичного життя. Зокрема, в умовах бездержавного існування обох народів змагалися між собою польський та український національно-визвольні рухи, а в наступні часи II Речі Посполитої на перше місце виходила проблема вирішення українського питання вже в площині внутрішніх міжнаціональних відносин у польській державі. Тому незрідка в прикладах із минулого польські інтелектуали намагалися відшукати моделі розв'язання сучасних проблем польсько-українських відносин.

Однією з головних проблем, на яку звертали увагу польські вчені на зламі XIX та XX ст., була історія національно-визвольної війни на чолі з Б. Хмельницьким. Закономірно з нею пов'язувався початок занепаду І Речі Посполитої та один із найбуремніших періодів за весь час її існування. У свідомості поляків ці події сприймалися як найяскравіші та найгостріші моменти польсько-українських відносин. Неабиякий вплив на зацікавлення цією темою мало також звернення до історії Хмельниччини у романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». Для істориків-неоромантиків, що домінували на початку XX ст., цей період історії став чудовою можливістю для змалювання зразкових масштабних картин, сповнених яскравими патріотичними образами та емоційною наповненістю сюжету. Випрацьовані тоді підходи, інтерпретації та оцінки вкоренилися в історичній свідомості та великою мірою існують до сьогодні, впливаючи на сприйняття поляками українців. Уже в міжвоєнний період деякі історики намагалися виробити нові підходи до вивчення національно-визвольної війни та критично переосмислити усталені історичні традиції й шаблони. Для цієї частини польських учених була очевидною необхідність створення моделей, які б робили акценти не на загостренні відносин з українцями, а на фактах порозуміння та пошуку точок зближення як у минулому, так і в першій третині XX ст. Утім, гострота політичних процесів у міжвоєнний час так і не дала змоги таким ідеям розвинутиися вповні.

2. Значний обсяг джерельного матеріалу свідчить про вагомість проблем історії національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького серед наукових зацікавлень польських учених кінця XIX ст. – 1939 р. та вказує на неї, як на ключовий об'єкт зацікавлень польських учених з-поміж загалу проблем історичної україніки. Розглянута історіографія проблеми дає підставу стверджувати актуальність дослідження образу Хмельниччини у працях польських учених у дискурсі сучасних

історіографічних студій. Джерельна, історіографічна та методологічна база дослідження відкриває широкі можливості для всебічного вивчення особливостей висвітлення подій Хмельниччини в польській історіографії вказаного періоду та визначення її місця у науковому дискурсі епохи, впливів на нього розвитку самої історичної науки та суспільно-політичних процесів. Почерпнута із джерел та історіографії інформація, а також обрана методологічна модель дає змогу всебічно вивчити побутуючі в польській історичній науці кінця XIX ст. – 1939 р. образи подій середини XVII ст., комплексно проаналізувати впливи політичних концепцій та культурних течій епохи на інтерпретації вченими історії Хмельниччини.

3. У баченні польськими вченими Хмельниччини відобразився увесь спектр їхніх підходів до висвітлення історичної проблематики, зумовлений особливостями інтерпретації минулого різноманітними науковими школами та напрямками, а також впливами політичних ідеологій. Зокрема, різноплановими були підходи істориків до виявлення причин національно-визвольної війни українців. Так, прихильники ідей «історичного песимізму» віднаходили їх у вадах суспільного та політичного устрою І Речі Посполитої. Акцент робився на засиллі магнатів на Наддніпрянщині, що намагалися відібрати в козацьких поселенців колонізовані ними землі та перетворити їх на своїх підданих-кріпаків. Прибічники концепції «історичного оптимізму» бачили у вибуху козацького повстання наслідок підступних дій іноземних держав, зокрема Туреччини, що через підконтрольне константинопольському патріарху духовенство хотіла розпалити в Речі Посполитій релігійну війну між католиками та православними і цим ослабити Польщу.

Польські історики шукали причини повстання також в особливостях соціальних відносин, що склалися на українських землях через існування там козацтва, яке намагалося досягти свого зрівняння у правах зі шляхтою. Однак багато схильних до антиукраїнських поглядів дослідників (зокрема, Ф. Равіта-Гавронський та Ф. Конечний) вважали, що козацтвом не керували жодні політичні, соціальні чи релігійні мотиви, а лише властиві їм інстинкти руйнування, кровопролиття та грабунку. Такі позиції часто отримували пояснення через приписування козаків до представників варварської азіатської цивілізації степових кочовиків. Різноманітні негативні риси історики намагалися відшукати також в особах козацьких лідерів, зокрема, в Б. Хмельницькому. Гетьмана зображували як генія зла, що зрадою та обманом боровся проти Речі Посполитої. Його вважали втіленням дикості й робили наголоси на імпульсивності та мінливості характеру, п'янстві, ворожості до надбань цивілізації. Однак поміркованіші науковці (між іншими, М. Бобжинський, Л. Фронсь та О. Гурка), що критично ставилися до польських національних міфів, намагалися показати козаків представниками єдиного політичного народу Речі Посполитої, які змушені були взятися за зброю, щоб захиститися від несправедливості та беззаконня, які панували в державі.

4. Незрідка над інтерпретаціями військових кампаній національно-визвольної війни у працях польських істориків тяжіли неоромантичні та цивілізаційні підходи. Згідно з ними, битви 1648–1657 рр. часто зображувались у традиціях міфологізованої боротьби сил добра та зла. Символічний зміст надавався окремим баталіям. Наприклад, битва під Жовтими Водами вважалась

останнім збройним зіткненням за володіння Диким Полем, а облога Збаража експонувалась як оборона бастиону ладу перед навалою сил хаосу. У таких картинах повстанські армії подавалися як величезні орди диких варварів, яким протистоять нечисленні героїчні польські лицарі, що виступили на захист високих ідеалів та надбань цивілізації. Такі образи відповідали польській історіографічній теорії, згідно з якою Польща була «передмур'ям» християнства та Європи, що захищав їх від вторгнення варварів із диких просторів Азії. Водночас, військові кампанії періоду Хмельниччини служили історикам також для формулювання оцінок стану польського суспільства XVII ст. та переосмислення усталених історіографічних конструкцій. У поразках польських військ науковці віднаходили наслідки шляхетської анархії, що роз'їдала самі основи народу та держави. Зображення баталій слугували дослідникам для спостереження через призму минулого за подіями сьогодення. Наприклад, у міжвоєнний період у переможній для поляків битві під Берестечком прихильні до табору Ю. Пілсудського вчені (наприклад, В. Томкевич та М. Кукель) бачили приклад дієвості міцної влади державного лідера. Окрім цього, 1930-х рр. довкола вивчення подій Хмельниччини відбулася голосна наукова дискусія, що зосереджувалась на проблемах деконструкції деяких історичних міфів. Випрацьовувалась нова критична методологія досліджень, зокрема, у визначенні чисельності армій.

В інтерпретаціях дипломатичних відносин між українським козацтвом та владою Речі Посполитої польські історики віднаходили моделі можливого мирного врегулювання польсько-українських стосунків. Для науковців, прихильних до політичного табору «санації» (О. Гурка, Г. Мосціцький), подібні спроби порозуміння були прикладами побудови федерації народів між Балтійським та Чорним морями за керівної ролі Польщі, що могли оцінюватись як предтечі міжвоєнних ідей «міжмор'я». Серед причин невдач подібних мирних угод дослідники, які виступали з антиукраїнських позицій, особливо наголошували на войовничих настроях української черні, що вимагала продовження війни задля здобуття нової військової здобичі. Учені, що критично оцінювали суспільні відносини в Речі Посполитій (М. Бобжинський), робили наголос на нетерпимості католицького духовенства та польських магнатів, які не бажали допустити рівноправності зі «схизматиками» та «хлопством», бажали лише помсти та повернення втрачених маєтків.

На думку польських істориків, кожен рік війни лише посилював непримиренність і ворожнечу сторін та зменшував можливість мирного врегулювання конфлікту. Поступово ускладнювалося також становище українських повстанців, що в тривалій війні виснажували свої сили та втрачали надії на підтримку з боку мінливих союзників – Османської імперії та Кримського ханства. Таке нелегке становище, як зазначали вчені, підштовхнуло Б. Хмельницького до союзу з Московським царством. Науковці були однозгідні щодо різного бачення козацько-московського порозуміння кожною із його сторін. Так, козацькі очільники розуміли її лише як військовий союз, спрямований проти Польщі, без будь-якого обмеження широкої автономії України. Однак, царська влада бачила в угоді звичайну інкорпорацію українських земель. Такі ледь не полярні позиції відразу призвели до зародження цілої низки конфліктів між Москвою та козацтвом. Із них найбільш

дражливими вчені вважали бажання Московського патріархату поглинути українську православну церкву, недостатність фінансування царським урядом козацького реєстру та намагання царя призначати в Україну своїх воєвод.

Напруження в українсько-московських стосунках, як уважали історики, підштовхувало Б. Хмельницького до пошуку нових союзників. Козацького гетьмана польські вчені часто вважали призвідником вторгнення в Річ Посполиту шведських армій Карла X Густава. Вказували, що саме козацькі посольства в Стокгольмі постійно агітували шведський королівський двір до виступу проти Польщі. Деякі історики (В. Конопчинський) бачили у шведсько-козацько-семигородському союзі прообраз договорів про поділ Речі Посполитої з кінця XVIII ст. та оцінювали його як символічний акт ворожих сусідів, що бажали знищити польську державність і поневолити польський народ. Утім, невдачі шведів у війні, як зазначали вчені, посприяли готовності Хмельницького до нових переговорів із польською стороною. Злигодні тривалого конфлікту породжували і в повстанців, і у влади розуміння необхідності миру та їх нового поєднання. Саме переговори з представниками короля в останні місяці життя Б. Хмельницького, як наголошували деякі історики, заклали основу майбутньої Гадяцької унії.

5. Для польських істориків Хмельниччина була рубіжною подією, що започаткувала процес занепаду Речі Посполитої. Із нею вони пов'язували руйнування ідеалізованої польсько-литовської держави, збудованої на засадах «ягеллонської ідеї» братерства й толерантності, коли розсипалась конструкція мирного співіснування народів, об'єднаних через унію. Зокрема, такі погляди були прикметні для О. Халецького та Я. Волінського. Хмельниччина поклала край польському просуванню на схід як за допомогою меча, так і через «здобич плуга». Із часів національно-визвольної війни розпочалися прямі втручання іноземних держав у справи Речі Посполитої та збройні інтервенції, що завершилися остаточним знищенням держави наприкінці XVIII ст. Для України, на думку дослідників, ця війна також принесла лише тривалий період руїни, суспільний та культурний занепад і поневолення українського народу деспотичною Московською державою. Головним же наслідком Хмельниччини, на який звертали увагу польські вчені, було зародження взаємної ворожнечі між колись братніми польським та українським народами. Розвиток історичної науки від кінця XIX ст. до 1939 р. засвідчує поступовий процес переосмислення усталених історіографічних конструкцій та міфів, що тяжіють над відносинами обох народів, пошук точок зближення задля налагодження консенсусу між поляками та українцями. Ця традиція отримала плідне продовження в сучасній польській україніці.

ПУБЛІКАЦІЇ, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в фахових виданнях України,
внесених до міжнародних наукометричних баз

1. Чава І. Зображення подій польсько-української війни 1649 року в польській історіографії першої половини XX ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. Дрогобич, 2020. Вип. 3/45. С. 305–327.

2. Чава І.С. Берестецька військова кампанія 1651 р. в польській історіографії першої половини ХХ ст. *Вісник Черкаського університету: Історичні науки*. Черкаси, 2020. №1. С. 50–58.

3. Чава І. Українсько-московський договір 1654 р. в інтерпретаціях польських істориків першої половини ХХ століття. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. Дрогобич, 2020, Вип. 5/47. С. 407–426.

4. Чава І.С. Українсько-шведський союз 1650-х рр. в інтерпретаціях польських істориків першої половини ХХ ст. *Вісник Черкаського університету: Історичні науки*. Черкаси, 2020. № 2. С. 6–13.

5. Чава І.С. Селянський фактор та причини української революції другої половини ХVII ст. в оцінках польських істориків першої половини ХХ століття. *Український селянин: зб. наук. праць*. Черкаси, 2020. Вип. 24. С. 103–107.

6. Чава І. Повстання 1648 року у інтерпретаціях польських істориків кінця ХІХ ст. – 1939 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2021. Вип. 35. С. 97–108.

7. Чава І. Козацько-польські війни 1652–1653 рр. в оцінках польських істориків кінця ХІХ ст. – 1939 р. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія*. Дрогобич, 2021, Вип. 6/48. С. 13–29.

Статті у збірниках наукових праць і матеріалах конференцій

8. Чава І. Битва під Батогом 1652 р. в оцінках польських істориків першої половини ХХ століття. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том ІХ: синергія в розвитку науки та освіти*. Конін – Ужгород – Херсон – Київ: Посвіт, 2020. С. 58–60.

9. Чава І. Образ Богдана Хмельницького в працях польських істориків початку ХХ ст. *Одинадцяті Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції: збірник наукових праць*. Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2021. С. 9–12.

АНОТАЦІЯ

Чава І. С. Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького у польській історіографії кінця ХІХ ст. – 1939 р. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич, 2021.

У дисертації вперше комплексно вивчено відображення проблем історії національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького у працях польських істориків кінця ХІХ ст. – 1939 р. Дисертантом зроблений акцент на виявленні впливів різноманітних теоретичних постулатів наукових шкіл та політичних ідей на інтерпретацію

вченими історичної проблематики. Праця містить аналіз історіографічної бази дослідження, джерельних матеріалів, висвітлено принципи та методи наукового пошуку, які застосовувались для реалізації поставлених завдань. Вивчено підходи польських дослідників до виявлення різноманітних причин та обставин, що призвели до національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, специфіку підходів польських науковців до зображення подій 1648–1657 рр. Проаналізовано загальні оцінки значущості Хмельниччини у долі України, Польщі та усієї Східної Європи та інтерпретації вченими історичного спадку Б. Хмельницького.

Ключові слова: національно-визвольна війна, Б. Хмельницький, козацтво, Річ Посполита, історіографія, польська історична наука, історична школа, історичний міф, історична свідомість, політична ідеологія.

АННОТАЦИЯ

Чава И. С. Национально-освободительная война под предводительством Богдана Хмельницкого в польской историографии конца XIX в. – 1939 г. – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко. – Дрогобыч, 2021.

В диссертации впервые комплексно изучено отображение проблем истории национально-освободительной войны украинского народа под предводительством Б. Хмельницкого в трудах польских историков конца XIX в. – 1939 г. Диссертантом сделан акцент на выявлении воздействий различных теоретических постулатов научных школ и политических идей на интерпретацию учеными исторической проблематики. Работа содержит анализ историографической базы исследования, исторических источников, освещены принципы и методы научного поиска, применявшиеся для реализации поставленных задач. Изучены подходы польских исследователей к выявлению различных причин и обстоятельств, приведших к национально-освободительной войне под предводительством Б. Хмельницкого, специфики подходов польских ученых к изображению событий 1648–1657 гг. Проанализированы общие оценки значимости Хмельниччины в судьбе Украины, Польши и всей Восточной Европы, а также интерпретации учеными исторического наследия Б. Хмельницкого.

Ключевые слова: национально-освободительная война, Б. Хмельницкий, казачество, Речь Посполитая, историография, польская историческая наука, историческая школа, исторический миф, историческое сознание, политическая идеология.

SUMMARY

Chava, I.S. The National Liberation War under the leadership of Bohdan Khmelnytsky in the Polish historiography of the late 19th century till 1939 – On the rights of the manuscript.

The dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences in the specialty 07.00.06 "Historiography, Source Studies and Special Historical

Disciplines" was prepared at Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. The defense is carried out at Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. Drohobych, 2021.

It is the first time the dissertation has comprehensively studied the reflection of the problems of the history of the national liberation war of the Ukrainian people under the leadership of B. Khmelnytsky in the works of Polish historians of the end of the late 19th century till 1939. The dissertation focuses on identifying the effects of various theoretical postulates of scientific schools and political ideas on the interpretation of historical issues by scientists.

The study contains the analysis of the historiographical base of the study, source materials covering unpublished documents and printed works of Polish historians, the use of which was essential in this work. The principles and methods of scientific research used to implement the tasks of the problem are highlighted.

The approaches of Polish researchers to the identification of various causes and circumstances that led to the outbreak of the national liberation war are studied. The specifics of the image of the figure of B. Khmelnytsky in the works of historians, their assessment of his personality and historical heritage of his activity are analyzed. The characteristic features of interpretations of the main events of 1648 – 1657 in Polish historiography, and in particular the images of battles between Cossack-Tatar and Polish troops near Zhovti Vody, Korsun, Pylyavets, Zboriv, Berestechko, Batoh, Zhvanets, the siege of Lviv and Zbarazh, are examined.

Scholars' assessments of the history of diplomatic relations and the significance of peace treaties between the Polish and Ukrainian sides, in particular the Zboriv and Bila Tserkva treaties, the interpretation of the Moscow-Cossack treaty of 1654 and the Cossack alliance with Sweden and Semyhorod are investigated. The approaches of historians to ethnopolitical processes in Ukraine and the development of Ukrainian statehood are considered. General assessments of the significance of Khmelnytsky region in the fate of Ukraine, Poland and the whole Eastern Europe are analyzed.

Key words: national liberation war, B. Khmelnytsky, Cossacks, Polish-Lithuanian Commonwealth, historiography, Polish historical science, historical school, historical myth, historical consciousness, political ideology